

Kilde ühe teadlase eluteelt

Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948. Koostajad Marleen Metslaid ja Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2023, 303 lk.

Maarja Hollo*

Tartu Ülikooli esimene rahvateaduse professor Gustav Ränk oli üks neist Teise maailmasõja tõttu paguluse valinud eesti teadlastest, kellel õnnestus ennast teadlasena teostada ka uuel asukohamaal Rootsis. Seal kujunes Rängast rahvusvaheliselt tunnustatud etnoloog, kes jätkas oma esimestes võõrsil valminud uurimustes „Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker“ (1949, 1951) ja „Die Heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens“ (1949) doktoritööga „Saaremaa taluehitised I“ (1939) alguse saanud uurimissuunda talupoegade elamute ruumikasutusest. Hiljem avaldas Ränk mitu monograafiat ka Balti mõisaarhitektuurist („Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland“ 1971, „Der Krug in Alt-Livländ und im späteren Estland“ 1977). Tema teadustöö teemadering oli lai, hõlmates nii Eesti, Läti, Leedu, Põhjamaade ja Siberi ainelist kui ka vaimset kultuuri. Paguluses sai Ränk teadustööd jätkata tänu Rahvateadusliku Instituudi juhatajale professor Sigurd Erixonile, kellega oli tutvunud 1937. aastal Stockholmis. 1944. aasta detsembris keskel asus ka Ränk selles instituudis tööle ja juba väljakujunenud teadlasena oli ta teiste pagulasteadlastega võrreldes paremal positsioonil.¹

* Maarja Hollo (1979), PhD, Eesti Kirjandusmuuseum, vanemteadur, maarja.hollo@kirmus.ee

¹ A. Viires. Eesti pagulasetnograafid Rootsis. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 10, lk 695.

Miks sai Rängast pagulane, kuidas kulges tema teadlaseteed esimese Nõukogude okupatsiooni ja Saksa okupatsiooni ajal ning milliseks kujunesid esimesed neli aastat uuel asukohamaal, annab vastuse Marleen Metslaidi ja Indrek Jäätsi koostatud raamat „Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948“, mis sisaldab ka kummagi koostaja põhjalikke saatesõnu. Ehkki pealkirjast võib järeldada, et raamat koondab üksnes Ränga päevikuid, algab see tegelikult tema mälestustega „Punased aastad“, mis hõlmab aastaid 1939–1941 ja on kirjutatud Saksa okupatsiooni ajal. Pean just Ränga mälestusi raamatu kõige huvipakkumaks osaks, kus autori tunnete, meeoleude ja hinnangute kaudu avaneb lugeja ees 20. sajandi Eesti ajaloo üks pöördelisemaid aegu – Eesti Vabariigi annekteerimine ja esimene Nõukogude okupatsioon. Selle aja kohta on kirjutatud mälestusi paljud teisedki tema kaasaegsed, kuid Ränga mälestustes muutub meenutatav aeg tõeliselt elavaks ja seda eelkõige seetõttu, et lähiminevikus toimunud meenutab emotsionaalne, otsekohene ja aegajalt ka irooniline jutustaja. Nii sise- kui ka välispoliitikaga hästi kursis olles analüüsib ta kodumaa olukorda mureliku, kuid selgepulgulisena: „Kõigi kannatusele seltsis alanduse ja mahajäätuse tunne. Liikused kuuldused, et Eesti oleks võibolla venelastele otsustanud vastu astuda, kui Soome ja Läti poleks abist ära ütelnud. Soome poolt olevat tulnud kategooriline ei. Mina seda ei uskunud ja pidasin, ning pean veelgi kõiki neid kuuldusi meie oma välisministeeriumi lantsseerituks. Pidasin säärast teguviisi väga autuks: alistuda oma nõrkuses ja näidata rahvale et süüdi pole valitsus, vaid sõbrad väljastpoolt.“²

Ränk tõstatab siin ebamugava küsimuse võimul olijate vastutusest, mille üle kiiresti üksteisele järgnenud sündmuste keerises ei olnud võimalik enam avalikult arutleda. Mälestustest selgub, et teadlasena ei jäänud Ränk kõrvale ka poliitikast, osaledes Eesti

² M. Metslaid ja I. Jääts (koost). Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2023, lk 49–50.

Rahvuslaste Klubi töös, mis püüdis organiseerida salajast bolševismivastast rinnet, kuid ebaõnnestus eesmärkide elluviimisel liikmete omavaheliste intriigide tõttu. Samuti kritiseerib Ränk mälestustes kindral Laidoneri, kelle retoorika 1940. aastal kardinaalselt muutus: seniste sõjakate paraadkõnede asemel sai tema kõnede keskseks teemaks eesmärk ennast sõjast kaugel hoida. Ränk nendib irooniliselt: „Muidugi ei olnud meil nüüd enam teist teed kui „rahu“, kuid kuhu see rahu meid viib, selles polnud ka enam mingit kahtlust.“³

Ajaloolise filmina jookseb lugeja silme ees kirjeldus 21. juuni sündmustest Tartus, kuhu venelased olid eelmisel päeval sisse marssinud. Tundeid tagasi hoidmata kirjeldab Ränk punalippude ja plakatitega rongkäiku, kus ta märkab ka mitmeid oma tuttavaid, kellest justkui imeväel on saanud uue võimu eestkõnelejad: „Ei kannatanud lihtsalt kaua vaadata, häbi, põletav ja kõikemattev häbi hakkas endast ja oma rahvast. Seal on siis meie noorempõlv, oodatud järelkasv, meie liberalistliku kasvatustöö vili. Seal on siis need „idealistid“, kelle ideedest teised alati „arusaid“ (Inimesest peab ju „arusaama“ kui sa ise haritud inimese muljet tahad jätta!).“⁴

Eesti Vabariigi likvideerimine teeb Rängale haiget ja selle põhjusena nimetab ta asjaolu, et ei leidunud neid, kes oleksid uuele võimule julgenud vastu astuda: „Hale oli kuidas Eesti Vabariik langes. Ei ühtki suurt sõna tema kaitseks; ei ühtki sangarit, kes oma elu oleks ohverdanud otse võitluses. Võibolla mõnigi oleks reageerinud teisiti kui ta oma hilisem, häbistav saatuseks oleks selge olnud.“⁵

Neid, kes uue korra saabudes osutusid „suunamuutjateks“, oli Ränga mälestustele tuginedes üllatavalt palju.⁶ Armu ei anna

Ränk oma mälestustes ka Tartu Ülikooli õppejõududele: „Hale oli näha meie hariduselu tippe õppejõude bolševike aja alguses: kogu see eliit ja eesti ideoloogide pere kujutas endast enamikus rukkipooldu, mille päid iga tuulevirvendus kõikumata (jaatavalt kaasakaagutama) paneb. [– – –] Muidugi oli järele jäänud ka mehi, kuid vähe.“⁷ Omamoodi kurioosseks kujunes olukord, kus Rängal tuli hakata tõestama etnograafia õppetooli iseseisvat eluõigust ja selle sobimatust arheoloogia dotsentuuriga, ent lõpuks on ta siiski sunnitud „salajase vedru“ tahtele alla vanduma.

Lisaks uue korraga kaasnevatele jahmatavatele muutustele inimeste meelsuses ja käitumises kirjeldab Ränk oma mälestustes põhjalikumalt sündmust, mis ajendas teda 1944. aasta sügisel otsustama kodumaalt põgenemise kasuks. 1941. aasta juunis siirdus Ränk Saaremaale oma kodukohta. Seoses sõja puhkemisega Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel muutus olukord aga järsult: algas nn spioonide ja bandiitide otsimine ja vahistamine, millega tegelesid sõjaväelased, miilitsa- ja julgeolekutöötajad, hävituspatallion ning parteiaktiiv.⁸ Ränk vahistati oma kodutalus 10. septembril ning viidi Kuresaare vanglasse ülekuulamisele. Ülekuulamised kestsid päevi ning tekitasid Rängas hirmu ja enesetapumõtteid, ent teadmata põhjusel vabastati ta 18. septembril, olles sunnitud alla kirjutama järgmisele tekstile: „Mina (nimi, isanimi) kinnitan oma allkirjaga, et ma nõukogude korra vastu midagi ette ei võta. Töotan kõikide abinõudega töötada aktiivselt eesti rahva kasuks ja „fašismi“ vastu. Kui mul midagi teatada on, siis teen seda.“⁹ Sama episoodi kajastab Ränk ka oma mälestusteraamatus „Laiemasse maailma“ (1988), kus ta mõtiskleb muu hulgas oma imelise pääsemise üle hukkamisest, oletades, et see võis saada võimalikuks tema koduvalast pärit Vassili Riisi eestkostete tõttu,¹⁰ kes

³ Keeruliste aegade kiuste, lk 53.

⁴ Keeruliste aegade kiuste, lk 56.

⁵ Keeruliste aegade kiuste, lk 58.

⁶ Võrdluseks võib tuua Paul Ariste mälestused, mille autor peatub sellel teemal üsnagi lühidalt: „Mõned õppejõud pidid tunnistama, et nad on käinud valel teel oma ideoloogias ja tahavad nüüd asuda õigele teele.“ – P. Ariste. Mälestusi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2008, lk 226.

⁷ Keeruliste aegade kiuste, lk 62.

⁸ E. Püüa. Punane terror Saaremaal 1941. aastal. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2006, lk 28.

⁹ Keeruliste aegade kiuste, lk 81.

¹⁰ G. Ränk. Sest ümmargusest maailmast. Laiemasse maailma. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 308.

oli tol ajal ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülem. Seda, kui traumaatilisel mõjusid Rängale vahistamine ja ülekuulamised, näitab päevikusissekanne 4. märtsist 1944: „Inimene võib näost ruttu vananeda. Mäletan, kui olin olnud 3 päeva vanglas, kuidas ma peeglisle vaadates ehmusin: seal vaatas vastu rauga nägu.“¹¹

Mälestustele järgnevad Ränga päevikussekkanded aastaist 1943–1945, mis on võrdlemisi hajusad. Seda tunnistab oma päevikus ka Ränk ise, kirjutades 23. novembril 1943. aastal: „Pean tunnistama, et olen täiesti ebasüsteemaatiline inimene. Kord kavatsatud märkmed on jäänud sinnapaika pooleli. Sündmused arenevad aga kiiresti; sõda haarab kõiki ja minagi olen sest kaudselt puudutatud.“¹² Imselt takistas regulaarset päevikupidamist ka ajapuudus: nimelt määrati ta sama aasta novembris Eesti Rahva Muuseumi direktori kohusetäitjaks Soome põgenenud Eerik Laiu asemele.

Kui Ränga mälestuste puhul torkab silma tunnete ja meeleolude väljendamise vajadus, siis päevikutes võib märgata avarumist nii teemades kui ka sissekannete toonis. Rachel Cottam on päevikut kui žanri kirjeldanud järgmiselt: „Päevik võib olla nii intiimne pihtimus kui ka perekonnaalbum; ajalooliste sündmuste kogum või introspektiivne katse püüda kinni/jäädvustada meeleolu; eraldi seisvad lühimärkmed või mingi eluetapi selgitus.“¹³ Ränga päevikussekkannetest nähtub, kui erilaadseid tekste võib päevik sisaldada. Ränga päevikus on koos pihtimuslikud mõtisklused, tunde väljendused, sõjasündmuste reportaazid, ülevaated sise- ja välispoliitilistest arengutest koos päevikupidaja kommentaaride ja hinnangutega, kuid ka filosoofilised arutlused eestlaste oleviku ja tuleviku üle. Näiteks kirjutab Ränk 23. veebruaril 1944: „Nii ma siin siis istun üksi oma toas ja mõtlen neid

muremõtteid. Imelik usk valitseb siiski kõige üle, et eesti rahvas ei ole tõusnud selleks et hukkuda; vastasel korral oleks ajaloo loogikas mingi viga. [– –] Eesti rahvas ei kao, ei lange barbarite küüsi, vaid kõik, mis on olnud, on olnud meie karastamiseks ja õpetamiseks. Usun seda imet, sest olen kord ise pääsenud ime läbi.“¹⁴ Päevikus väljendatud tunded ja meeleolud on sõja tõttu küll valdavalt „sügisese“, kuid imesse usu teema korraldub ka järgmistes sissekannetes. Nii kirjutab Ränk 4. märtsil 1944: „Hea on pugged neil rasketel päevadel endasse ja oma kujuteldud maailma. Seal saavutab jälle mingi tasakaalu arvamus, et kogu see jube aeg häkki lõpeb mingi ime läbi, mida me veel ei tunne. [– –] Kust tuleb pääsemine?“¹⁵ Kahtlemata oli ka päeviku pidamine Ränga jaoks võimalus distantseerida end ümbritsevast ja mõtestada toimuvat, kuid seejuures ei saanud ta unustada sõjaga kaasnevat valu ja kannatusi, mis ei takistanud tal samas unistamast paremast ja helgemast tulevikust.

Päeviku huvitavamad sissekanded puudutavad Ränkade pere Eestist põgenemist 1944. aasta oktoobri algul ja elu alustamist uuel asukohamaal. Kohe pärast Rootsi jõudmist päevikusse kirja pandud põgenemislool põhjal võib tõdeda, et paljude põgeneda kavatsenud inimeste saatus sõltus 1944. aasta sügisel sageli vaid õnnest. Ränkade pere asus mootorpaadil Mardus teele Salava saarelt, kust samal ajal lahkus veel teinegi mootorpaat. Päevikust selgub, et põgenike jõudmine Rootsi vetesse – „sõit elu ja surma peale“,¹⁶ nagu Ränk nende põgenemisteedkonda iseloomustab – oli miski, mida ta ei pidanud kõiki asjaolusid arvestades üldse võimalikuks: paat oli tugevalt ülerahvastatud, teele asuti tormise merega ja laevnikud unustasid enne teeasumist „laeva“ tankida, ent pärast tankimist ei olnud mootorit lihtne käivitada. Ometi jõudsid 55 pagulast, nende hulgas ka Ränk oma perega, 8. oktoobril Rootsi, kus algas pagulaselu.

Pagulaslaagri aegsetest sissekannetest sel-

¹¹ Keeruliste aegade kiuste, lk 100.

¹² Keeruliste aegade kiuste, lk 86.

¹³ R. Cottam. Diaries and Journals: General Survey. – Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms. Volume I. M. Jolly (toim). London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 2001, lk 268.

¹⁴ Keeruliste aegade kiuste, lk 96.

¹⁵ Keeruliste aegade kiuste, lk 99.

¹⁶ Keeruliste aegade kiuste, lk 114.

Professor Gustav Ränk „kõnelemas“ kurtumma vadjalase Jegor Markovitš Moissejeviga Kõrvõttula külas Vadjamaal 31. augustil 1942. Vadja küladesse söitmiseks pidid retkel osalejad sel korral kandma SS-i mundrit ja nii ka professor Ränk. Eesti Rahva Muuseumi fotokogu, ERM Fk 1004:54

gub, et pagulaste vahel oli tihti tülisid ja arusaamatusi, mis jätkusid ka hiljem, kui hakati poliitiliselt organiseeruma. Oma viimases, aastaid 1945–1948 hõlmavas päevikus pealkirjaga „Maja maantee ääres“ tõdeb Ränk: „Õhk on ju nii paks siin pagulaste maailmas, et ei leidu enam ühtki tervet meest, kes teise vastu halbu plaane ei hauduks ja viha ei peaks.“¹⁷ Pagulastevahelised vastuolud peegeldusid ka ajakirjanduses, mis oli Ränga sõnul „räuskamist täis“.¹⁸ Pagulaste organiseerimise vajalikkust põhjendab Ränk kodumaale naasmise plaaniga, mis oleks võimatu „niisuguse massiga“. Ent kriitiline on Ränk mõnel juhul ka rootslaste suhtes. Nagu eelnevalt mainitud, õnnestus tal tänu tutvusele Sigurd Erixoniga asuda 15. detsembril 1944 tööle Rahvateaduslikku Instituuti Stockholmis. 10. juunil 1945 aga kirjutab Ränk pettunult, et Erixon on andnud välja määruse

arhiivitöölisele, kellele keelatakse isiklik teaduslik uurimistöö. Ränga hinnang on talle omaselt otsekohene: „Kitsarinnalised, enda ülehindajad need rootsi teadusmehed: ainult see on väärtus, mida nemad ise teevad.“¹⁹ Ränga enda teadustööd see määrus siiski ei takistanud: Erixon lubas tal keskenduda oma uurimisteedadele, kui kokku lepitud tõlketööd olid tehtud.

Pagulasena tundis Ränk igatsust kodumaa järele, mis leiab päevikus väljenduse nostalgilistes mälestustes kodusaaress. 19. mail 1945 meenutab Ränk: „Nelipühi laupäev. Üks neid päevi, mis noorusepõlvest mitmeti meelde on jäänud. Saaremaa kasemetsad oma roheline, esimese lehe looriga on pilt, mis jääb lahutamatuks Nelipühist. Imelik, kuidas mõni neist päevadest end nii meelde on vajutanud, et ta sealt vist surmatunnini ei kustu.“²⁰ Kodumaale mõeldes teeb muret ja tekitab süütun-

¹⁷ Keeruliste aegade kiuste, lk 130.

¹⁸ Keeruliste aegade kiuste, lk 135.

¹⁹ Keeruliste aegade kiuste, lk 135.

²⁰ Keeruliste aegade kiuste, lk 134.

net pereliikmete saatus, millest ta rohkem kui aasta pärast põgenemist midagi ei tea.

Raamatu viimase osa moodustavad kolm põgenemiseelset päevikut, mida Ränk pidas kahel uurimisretkel Ingerimaale („Vadja päevaraamat 1942“ ja „Vadja päevaraamat 1943“) ning Kura rannikule („Liivi päevaraamat 1943“). Mälestusteraamatus „Laie-masse maailma“ avab Ränk Vadja-retkede tausta: need said teoks tänu Saksa okupatsioonivõimudele, kes Ränga sõnul teaduslikku tegevusse ei sekkunud, kuid retkedel osalejad pidid kandma mundrit ja varustama end relvadega Vene partisanide vastu, Saksa välikomandantuur hoolitses aga teadlaste transpordi, toitlustamise ja majutamise eest.²¹

Esimene uurimisretk algas 16. augustil ja lõppes 16. septembril. Nagu Indrek Jääts Vadja päevikute saatesõnas tabavalt märgib, lootsid Eesti teadlased leida mõnest kõrvalisest Vadja külast „mingit seesmiselt terviklikku ajamulli, akent traditsioonilisse vadja minevikku“²² – hõimu hinge, nagu Ränk oma lootused päevikus sõnastab.²³ Retkel osalejatel õnnestus tööpoolest leida mõni aken minevikku. Näiteks kirjutab Ränk 23. augustil: „Pererahvas mäletab veel aegu, kui rukkivihk toodi tuppa „jumala“ alla (nurka) ja kui peeti hobustepüha (2. sept.)“²⁴ Haruldaseks leiuks peab Ränk ka puust käsikive, mille ta leidis Jõepära külast. Seevastu kurbust valmistab teadlasele see, kui noored vadjalased tunnevad häbi oma päritolu pärast või salgavad maha emakeele, mille paratamatu tagajärjena näeb Ränk vadja rahva hääbumist, samuti rahva vaimne alistumine ning sõja laastavad tagajärjed – haigused ja nälg. Ränga teine uurimisretk Ingerimaale, mis kestis 1943. aasta 6. augustist 27. augustini, toimus sõjasündmuste tõttu keerulisemas olukorras: Vadja küladesse sõitmiseks tuli nüüd hankida eriluba Saksa armee peakorterist ja retke liikmed pidid seekord kandma SS-i mundrit, kuid ka inimeste meeleolu oli

Ränga hinnangul rahutum.²⁵ Samal ajal märkasid retkel osalejad, et inimeste elujärg oli paranenud: sõjavägi oli jaganud jahu, vilja ja kartuliseemet, mis päästis paljud näljasurmast. Pärast teist retke Ingerimaale tuli Rängal juba 21. septembril ette võtta veel üks uurimisretk liivlaste küladesse, kuna Saksa võimudel tekkis 1943. aastal plaan rajada liivlaste asualadele Relva-SS-i harjutusala.²⁶ Erinevalt Vadja päevaraamatutest jääb Liivi päevaraamatust kõlama pettunud toon: kirjutajat huvitavat vanavara leidub vähe ja 27. septembri sissekanne lõpebki napi hinnanguga – „Täiesti laostunud kultuur“.²⁷

Ränga mälestused ja päevikud moodustavad kultuuri- ja ajaloolisel rikkaliku mosaiigi, mida lugedes tekib mulje viibimisest jutustajaga samas ajas ja ruumis samade sündmuste keskel. Ühelt poolt loob seda muljet päeviku kui žanri eripära jäädvustada kirjutamisetke sellisena, nagu see kunagi oli, nii et lugejas tekib illusioon vahetust ligipääsust minevikule. Teiselt poolt aga aitavad sellise mulje tekkimisele kaasa raamatusse valitud fotod, mis teksti suurepäraselt täiendavad. Ränga mälestused ja päevikud eristuvad selgelt teistest sama ajaperioodi kajastavatest omaeluloolistest tekstidest: tekstide avaldamise eesmärgita autorit ei paista olevat kammitsenud vajadus ennast tsenseerida, millest tulenebki ilmselt autori vabadus oma subjektiivse kogemuse edasiandmisel. Pole kahtlust, et Ränga mälestused ja päevikud on lisaks tähelepanu väärivatele aja- ja kultuuriloolistele allikatele ka väärtuslikud biograafilised allikad, mis näitavad nende autorit tundliku, otsekohese ja selgepilgulise teadlasena, kellel õnnestus teaduse ja eesti kultuuri heaks palju korda saata ka paguluses.

²¹ G. Ränk. Sest ümmargusest maailmast, lk 311.

²² I. Jääts. Eesti teadlaste sõjaaegsed uurimisretked vadjalaste juurde. – M. Metslaid ja I. Jääts (koost). Keeruliste aegade kiuste, lk 168.

²³ Keeruliste aegade kiuste, lk 223.

²⁴ Keeruliste aegade kiuste, lk 205.

²⁵ G. Ränk. Sest ümmargusest maailmast, lk 312.

²⁶ I. Jääts. Ränga ja Mägiste Liivi retk. – M. Metslaid ja I. Jääts (koost). Keeruliste aegade kiuste, lk 265.

²⁷ Keeruliste aegade kiuste, lk 278.